

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΘΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΣ

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ὡς φαινόμενον δέον νὰ θεωρηθῆ ἡ ὁμόθυμος ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων — ἀναγνώρισις τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας τοῦ Παπαδιαμάντη, ἥδη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του, καὶ μάλιστα ἀνεξαρτήτως γλωσσικῶν τάσεων καὶ ἀντιθέσεων. Εἰς τὴν ὁμόθυμον ταύτην ἀναγνώρισιν συνετέλεσε βεβαίως κατὰ πρῶτον λόγον ἡ ἀξία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ συνεπικούρησαν καὶ διάφοροι ἄλλοι παράγοντες ἡ ταπεινότης καὶ ἑλλειψίς οἰουδήποτε ἐγωῖσμοῦ τοῦ ἀνδρός, ἡ κοινωνικὴ του ἀφάνεια, ὁ μپοεμισμὸς του, ἡ πενία του, ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔξαρσις τῆς λαϊκῆς ἀρετῆς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν διαφθορὰν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὅλα αὐτὰ ὄχι μόνον δὲν ἐκίνουν τὴν ἀντιπάθειαν ἢ τὴν ἀντιζηλίαν κανενὸς συντέχνου, ἀλλὰ τοῦναντίον καὶ διήγειραν τὸ πρὸς αὐτὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν συμπάθειαν. Εἰς τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐκτίμησιν συνετέλει καὶ τὸ ὅτι, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ περισσότεροι τῶν λογοτεχνῶν ἐνεπνέοντο ἀπὸ ξένα πρότυπα, ὁ Παπαδιαμάντης ἤντιλει ἀπὸ τὸν βίον τῆς πατρίδος του καὶ ἀναπαρίστα ἦθη καὶ ἔθιμα, πρόσωπα καὶ τοπεῖα πάτρια. Εἶχε δὲ πρὸς τούτοις καὶ τὴν τύχην ἐνωρὶς νὰ εὔρη εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ Γαβριηλίδου καὶ μάλιστα τοῦ Ζάν Μωρεᾶς μεγαλοφώνους ὁμητάς, τῶν ὁποίων αἱ κρίσεις δὲν εἶχαν μικρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διεμορφώθη σιγὰ-σιγὰ θύλος περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἐδημιουργήθη περὶ αὐτὸν ἀτιμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ, ἡ ὁποία ἐνίοτε, ὑπερβᾶσα τὰ ὄρια, ἔφθασεν εἰς μεγάλας ὑπερβολάς.

Σημ. τῆς « Νέας Ἑστίας ». — Ἡ « Νέα Ἑστία » ὀφείλει ἰσῶς ὅπως ἀναγνώστες τῆς μίαν ἐξηγήσῃ γιὰ τὸ ἄρθρον τοῦτο, — ἄρθρον μὲ σεβαστὴ ὑπογραφή στίς σελίδες τῆς καὶ στήν ὅλη πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, — καθὼς καὶ γιὰ ἕνα-δύο ἄλλα καὶ γιὰ μερικὰς ἀπὸ τῆς « Σύντομος κρίσεως », ποὺ δὲν ἔχουν ὁμητικὸ καὶ πανηγυρικὸ χαρακτήρα. Δύο-τρία βασικά δημοσιεύματα τοῦ τεύχους καθορίζουν, βέβαια, τὴν θέσιν τῆς « Νέας Ἑστίας » ἀπέναντι τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποκλείουν καμμιὰ ἐπιφύλαξιν, — ἀλλῶστε οἱ ἐπιφυλάξεις δὲ λείπουν ὅτε ἀπὸ τὰ βασικά αὐτὰ δημοσιεύματα, — καμμιὰ ἐρμηνεία τῶν ἔργων του μὲ ἄλλη μέθοδο, μὲ ἄλλη διάθεσιν ἢ ἀπὸ ἄλλη σκοπιᾶ, καὶ καμμιὰ διαφωνία. Ὁ Παπαδιαμάντης δίνει ἀφορμὴν γιὰ ὅλα αὐτά, — ἔχει τίς ἐξαιρέτες, ἔχει καὶ τίς μέτριες σελίδες του, — ἀλλὰ καὶ ἀντέχει σὲ ὅλα αὐτά. Καὶ ἀκριβῶς τὸ τεῦχος τοῦτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τιμητικὸν χαρακτήρα του, θέλει νὰ δείξῃ τὴν πραγματικὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἀντοχὴν τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη σ' ἐποχάς, σὲ γενεάς καὶ σὲ προσωπικὰς πεποιθήσεις, — τὴν ἀντοχὴν του σὲ χρόνον.

Καίτοι ὅμως οἱ λόγοι συμφώνησαν καὶ συμφωνοῦν κατ' ἀρχὴν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ Παπαδιαμάντη, μεγάλη ὑπάρχει διαφωνία ὡς πρὸς τὴν βαθμολογίαν τῆς ἀξίας του. Καὶ ἀφ' ἐνός μὲν ἐχαρακτήρισθη ὡς ὁ μεγαλύτερος διηγηματογράφος τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰς τῶν μεγαλύτερων λογογράφων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, ὁ πρῶτος καὶ μοναδικὸς μέγας συγγραφεὺς τῆς ἐποχῆς μας, μὲ μίαν λέξιν « μέγας », ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισεν ὁ Νιρβάνας, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἐχαρακτήρισθη ἀπλῶς ὡς ἀξιόλογος ἠθογράφος, ἀλλὰ « ὄχι μέγας » (Γρ. Ξενόπουλος).

Καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν του ὑπάρχουν διαφωνίαι ὁ περισσότεροι τὸν θεωροῦν καθαρευουσιᾶνον, ἄλλοι ὅμως τὸν χαρακτηρίζουν ὡς φίλον τῆς δημοτικῆς ἢ δημοτικίζοντα ὀρθότερα ἀπὸ ὄλους ὁ Παλαμᾶς λέγει ὅτι « ἀλλάζει γραμματικὴ, ὕφος, γλῶσσα, σύμφωνα μὲ τὰς περιστάσεις, τὰ γούστα, τὰ κέφια του ». Ὁ Ἰω. Καμπούρογλου εὕρισκε ὅτι ἡ γλῶσσα του « ποτὲ δὲν κουράζει » ὁ θετικώτερος καὶ μὴ ῥέπων πρὸς ὑπερβολὰς Κ. Χατζόπουλος τοῦναντίον ἔχει τὴν γνώμην ὅτι ἡ γλῶσσα του « κουράζει ». Τινὲς ἐξαιροῦν τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας του (Κλ. Ραγκαβῆς, Κ. Παλαμᾶς), ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἀρνοῦνται (Κ. Χατζόπουλος).

Ὑπὸ διαφόρων παρεβλήθη ἢ παρωμοιώθη πρὸς διαφόρους ἀρχαίους καὶ νεωτέρους συγγραφεῖς, ποὺ δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μεταξύ των, ἦτοι πρὸς τὸν Θεόκριτον, Πλούταρχον, Λουκιανόν, Τουργένιεφ, Δοστογιέφσκι, Γκόρκι, Ἐδγαρ Πόε, Ντίκενς, Χώλλ Κέϋν, Ἀντερσεν, Κοπέ, καὶ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τοῦ ἀπεδόθη « σαιξπηρικὴ πνοή ».

Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἔργων του ὑπάρχει ποικιλία. Γενικῶς σχεδὸν ἀνομολογεῖται ὡς τὸ καλύτερον ἔργον του ἢ « Φόνισσα », τὴν ὁποίαν ὁ Παλαμᾶς χαρακτηρίζει « ἔργον ἀπὸ τὰ ὀλίγα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας », θεωρῶν συγχρόνως ὡς « ἀριστούργημα » τὸ διήγημά του « Στὴν ἄγι' Ἀναστασιά » ὁ Μωρεᾶς ἐχαρακτήρισε τὸ « Μοιρολόγι τῆς φώκιας » ὡς « ἀριστούργημα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας » ὁ Κλέων Ραγκαβῆς θεωρεῖ ὡς ἀριστούργημα τὸ « Ὀνειρο σὲ κῦμα », καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

••

Μέσα εἰς αὐτὸν τὸν ἀλληλοσυγκρούμενον κυκεῶνα τῶν γνώμων καὶ τὰς τὰς

σας ειδικὰς περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη μονογραφίας, καὶ μάλιστα τὰς προσφάτους ἀξιολόγους ἐργασίας τοῦ Κατσιμπαλή καὶ τοῦ Βαλέτα, δύσκολον καὶ ριψοκίνδυνον εἶναι εἰς ἓνα ἀμύητον νὰ ἀποφανθῇ· ἀλλὰ παρακληθεὶς ἀπὸ τὴν «Νέαν Ἐστίαν» νὰ ἐκφέρω γνώμην, πρᾶγμα ποῦ προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀκουσθοῦν αἱ γνώμαι καὶ μὴ εἰδικῶν, τολμῶ νὰ εἰπῶ καὶ ἐγὼ τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν ἐμόρφωσα περὶ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν πολλῶν ἔργων του καὶ τῶν σπουδαιότερων μονογραφιῶν ποῦ ἐγράφησαν περὶ αὐτοῦ.

Ὁμολογῶ ὅτι ἐδίστασα ἐπ' ὀλίγον, διότι δυστυχῶς παρ' ἡμῖν ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια εἰς τεύχη ἀφιερωμένα εἰς μνήμην συγγραφέων νὰ γράφονται πανηγυρικοί, εἰς εἶδος ἐπικηδείων λόγων, καὶ ὄχι ἀντικειμενικαὶ κριτικαί, νὰ θεωρῆται δὲ ὑπὸ τινῶν καὶ ὡς ἀσέβεια εἰς τὴν μνήμην τοῦ τιμωμένου κάθε ἐπιφύλαξις καὶ κάθε μέτρον. Ἄλλ' ἀφοῦ μοῦ ἐζητήθη νὰ εἰπῶ τὴν γνώμην μου, θὰ τὴν εἰπῶ, χωρὶς νὰ φρονῶ ὅτι εἶναι ἀλάθητος καὶ ἀνεπίδεκτος ἀντιλογίας· ἄλλως ἐπικαλοῦμαι τὸ ἐλαφρυντικὸν τοῦ μὴ εἰδικοῦ.

Ὁ Παπαδιαμάντης δι' ἐμὲ εἶναι ὁ σπουδαῖος διηγηματογράφος, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἠθογράφος. Προικισμένος μὲ πολλὴν παρατηρητικότητα, ἔχει τὴν ἐξαιρετικὴν ἰκανότητα νὰ περιγράψῃ πρόσωπα καὶ τοπεῖα, ἦθη καὶ ἔθιμα τῆς πατρίδος του, μὲ μεγάλην φυσικότητα καὶ παραστατικότητα, τὴν ὁποίαν κάπως ζημιώνει ὁ μέχρις ἐλαττώματος λεπτομερειακὸς πλατεϊασμὸς του. Τὸ περιγραφικὸν αὐτὸ χάρισμα τοῦ Παπαδιαμάντη τόσο ὑπερβολικὰ ἐκθειάζει ὁ ἐκ τῶν θαυμαστῶν του Χαρ. Παπαντωνίου, ὥστε νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ ὡς «τὸν μόνον μετὰ τὸν Ὅμηρον ἀναπαραστήσαντα μὲ κλασικὴν τελειότητα τὴν ἑλληνικὴν φύσιν καὶ ζωὴν»!

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει τὸ χάρισμα νὰ ἀναπαριστᾷ ὅ,τι ζῆ καὶ ὑπάρχει τριγύρω του, ἀλλὰ χωρὶς ζωηρὰν φαντασίαν, καὶ εἰς αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ὁμοιότης τῶν τύπων ποῦ μᾶς δίδει εἰς διάφορα διηγήματά του, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ εἶναι ἀπλῶς ἠθογραφίαι, χωρὶς ὀπόμεσιν, πλοκὴν καὶ κεντρικὴν ἰδέαν. Δι' αὐτὸ μᾶλλον ὡς φωτογράφος τῆς πέννας παρά ὡς «ζωγράφος τῆς πέννας», ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισεν ὁ Ν. Χατζηδάκης, θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῇ. Βέβαια δὲν ἀποδέχομαι τὴν γνώμην ἐκείνων ποῦ ζητοῦν νὰ μειώσουν τὴν ἀξίαν τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς διηγηματογράφου διότι τὰ διηγήματά του δὲν ἔχουν εὐρύτερον κοινωνικὸν καὶ φιλοσοφικὸν περιεχόμενον καὶ δὲν λύουν μεγάλα προβλήματα, καθόσον ἀπὸ ἓν διήγημα δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν τόσο μεγάλας

ἀξιώσεις· οὔτε φρονῶ ὅτι τὸ διήγημα πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ διδακτικούς σκοπούς· νομίζω ὅμως ἴδιον μεγάλου διηγηματογράφου τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας, ὥστε νὰ ὑψώνεται ὑπεράνω ἀπὸ τὴν πεζὴν πραγματικότητα καὶ τὴν πιστὴν ἐξεικόνισιν τοῦ περιβάλλοντος.

Ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔχει καμμίαν ὠρισμένην κατεύθυνσιν· ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, γράφει ὅπως τοῦ κατεβαίνει· καὶ ὁ ἴδιος δὲν γνωρίζει ἂν εἶναι καθαρευουσιᾶνος ἢ δημοτικιστὴς. Πάντως ἦτο δεδηλωμένος ἀντιψυχαραριστὴς, ἀλλ' ἴσως εἰς τοῦτο δὲν συνετέλει τόσο ἡ ψυχαραρική ἀκρότης, ὅσον ὅτι ὁ Ψυχάρης ἦτο ὁ ἐκ Παρισίων λόγιος, «Λεβαντίνος καὶ ἀριστοκράτης Φαναριώτης»· ἴσως ἂν ἦτο πτωχὸς τις ἐντόπιος δὲν θὰ τοῦ ἦτο τόσο ἀντιπαθὴς. Ἡ φυσικὴ ἀκαταστασία τοῦ Παπαδιαμάντη καταφαίνεται καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται· πότε — συνηθέστερον — γράφει εἰς τὴν καθαρεύουσαν, πότε εἰς τὴν δημοτικὴν, συνηθέστερον δὲ, κατὰ λίαν ἀκαλαίσθητον, δι' ἐμὲ τοῦλάχιστον, τρόπον, ἀναμιγνύει εἰς τὸ ἴδιον διήγημα, εἰς τὴν ἴδιαν φράσιν, τύπους γλωσσικούς ὑπερκαθαρεύοντας καὶ δημοτικούς. Καὶ ἅς μοῦ ἐπιτραπῇ εἰς πίστῳσιν τῶν λεγομένων μου νὰ φέρω μερικὰ παραδείγματα τυχαίως παρμένα ἀπὸ τὰ διηγήματά του: «Ἡ κόρη ἀπέθανεν ἀφείσα αὐτῇ τὰ δύο ὄρφανὰ κληρονομίαν. Ὁ πατερισμὸς τους ἐξοῦσε ἀκόμα (ποῦ νὰ φθάσουν τὰ μαντάτα του ὦρα τὴν ὦρα!)». — «Ἡ γυναῖκα χάσασα». — «Ἡ Ἀφέντρα πλύνασα τὰ ἀγρολάχανα». — «Ἡ χιὼν κατελθοῦσα μέχρι τοῦ χθαμαλοῦ κοιλώματος, τοῦ δυσμικοῦ καὶ γείτονος τῆς θαλάσσης». — «Ὁ νεώτερος τῶν ρασοφόρων ἔστρεψε τὸν κρόταφον καὶ τὴν οὐλὴν στοιβὴν τῆς κόμης καὶ τὸ ἄκρον τοῦ κανθοῦ». — «Μεμακρυσμένη συγγενής». — «Ὡς διὰ νὰ ψεύσῃ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ γέροντος πορθμέως». — «Γρανίτης ἀλίκτυπος». — «Σάρωθρον ἐκ στοιβῶν». — «Τριετίζον παιδίον». — «Παιδιά ἀνεῖρπον εἰς τὸν θριγκὸν τοῦ τοίχου». — «Ἐπέξευσε μὲ τοὺς μηροὺς αἰμωδιῶντας». — «Μὲ ἓνα βόστρυχον τῆς κόμης φρίττοντα πρὸς τὰ ἄνω», κτλ. κτλ. Παραδείγματα δὲ σχοινοτενῶν καὶ ὄλως ἀντιαισθητικῶν περιόδων ἀρκοῦμαι, φειδόμενος τοῦ χώρου, νὰ φέρω δύο μόνον· τὸ ἓν ἀπὸ τὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρή»: «Περὶ τὴν δείλην εἶχεν ἀρχίσει ὁ χορὸς, χορὸς κλέφτικος (διότι αἱ γυναῖκες ἐπεφυλάττοντο διὰ τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Τρίτην ὅπως χορεύσωσι τὸν συρτὸν καὶ τὴν καμάρα), καὶ ὁ παπᾶ-Κυριάκος, μετὰ τῆς παπαδιάς καὶ τοῦ Ζάχου, ὅστις ἐγλύτωσε τὸ ξύλο χάριν τῆς ἡμέρας (διότι ὁ πατὴρ του εἶχε θυμώσει εἶτα κατ' αὐτοῦ, ὡς γενομένου αἰτίου τῆς χασμωδίας ἐκείνης), ἀποχαιρετίσαντες τὴν συντροφίαν, κατήλθον εἰς τὴν πολίχνην». Τὸ ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἀπὸ τὸν «Λαμπριάτικο

Ψάλτη»: «Ναί μέν, εὐδοκία τῆς θείας προνοίας, εἶναι ἀληθές ὅτι καί χάρις εἰς τὴν φιλάδελφον προθυμίαν τοῦ χωρικοῦ καὶ ἀρχοντικοῦ φίλου μου κύρ Γιάννη Πεντελιώτου, ἀξιοῦμαι σχεδὸν κατ' ἔτος ἀνελλιπῶς, κατὰ τὰς περιδόξους ταύτας ἡμέρας, νὰ συμβάλλω ἐναμίλλως μετ' αὐτοῦ, ὑποβαστάζοντος διὰ τῆς χειρὸς τὰ γυαλιά του. ἀγαπῶντος τὸ πολιτικὸν ὕφος, παρατείνοντος ἐπ' ἀπειρὸν τὰ μουσικὰ κῶλα καὶ τὰς καταλήξεις του, εἰς τὸν μικρὸν ἀγροτικὸν ναῖσκόν τοῦ χωρίου Θ., ὅπου μυροβολεῖ ἐλισσόμενον εἰς κυανοῦς στεφάνους τὰ μασχολίβανον, περιβάλλον ὡς διὰ φεύγοντος πλαισίου τοὺς ἀκτινωτοὺς στεφάνους καὶ τὰς σεμνάς ὄψεις τῶν ἀγίων, καὶ ὅπου μὲ τὰς κενητάς ποδιάς των καὶ τὰ λευκὰ κολόβια αἱ νεαραὶ χωρικαὶ προσέρχονται φέρουσαι ἀγκαλίδας ρόδων καὶ ἰῶν καὶ θημονίας ὄλας δενδρολιβάνου, καταφορτώνουσαι μὲ λόφους ἀνθέων τὸν πενιχρὸν ἐπιτάφιον, μὴ ἔχοντα ἀνάγκην ἄλλης πολυτελείας». Καὶ ὁμῶς ἐξυμνεῖται τὸ «λεπτότατο γλωσσικὸ αἰσθημα» τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἴσως νὰ εἶναι καθηγητικὴ μικρολογία, ἀλλ' ὁμολογῶ ὅτι δι' ἐμὲ ἡ γλωσσικὴ καλαισθησία--τὴν ὁποίαν θεωρῶ δυνατὴν εἰς οἰονδήποτε γλωσσικὸν ἰδίωμα, συνετῶς καὶ συνεπῶς χειριζόμενον--εἶναι οὐσιώδης παράγων τῆς ἀξίας οἰουδήποτα ἔργου, καὶ ἐπιστημονικοῦ ἀκόμη, πολὺ δὲ περισσότερον λογοτεχνικοῦ. Ἴσως ἂν ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε τὰ ὄλικα μέσα καὶ ἔγραφεν ὄχι ἐκ βιωτικῶν ἀναγκῶν ὠθούμενος ἀλλὰ μόνον ὅταν ὁ νοῦς του ἦ ἡ καρδιά του ἐκίνει τὸ χέρι του, νὰ ἐπεξεργάζετο περισσότερον τὰ γραφόμενά του καὶ νὰ προσεῖχε περισσότερον εἰς τὸ ὕφος του, ἐπὶ ζημίᾳ μὲν τοῦ ποσοῦ ἀλλ' ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ποιοῦ τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς.

Ὁ μεγάλος θαυμασμὸς πρὸς τὸν Παπαδιαμάντην ὡς διηγηματογράφον ἐγέννησεν ὑπερβολάς, τὸσον ὥστε νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ πρόσωπόν του ἰδιότητες τοποθετοῦσαι αὐτὸν εἰς πλαισίον πολὺ εὐρύτερον τοῦ πραγματικοῦ. Ὁ Γαβριηλίδης πρῶτος, ὁ μέγας αὐτὸς δημοσιογράφος, ὁ ὁποῖος ὅταν ἐξετίμα ἕν πρόσωπον δὲν εἶχεν ὄρια εἰς τοὺς ἐπαίνους του, ἐχαρακτήρισε τὸν Παπαδιαμάντην ὡς «ἀγωνιστὴν τῆς προόδου». Καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἰδίως ὁ Γ. Βαλέτας, εἰς τὴν πολῦτιμον καὶ μὲ τόσην ἐπιμέλειαν γραφεῖσαν μελέτην του «Παπαδιαμάντης» (Μυτιλήνη 1940), τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἐθνικὸν ποιητὴν τοῦ μετεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀγωνιστὴν τῆς ψυχῆς, τὸν ἡρωϊκώτερον ἄνθρωπον τῆς ἐποχῆς του, ὀδηγητὴν καὶ ἀφυπνιστὴν, οἰκοδόμον ἐθνικῶν ρυθμῶν καὶ ἰδανικῶν». Ὑπὸ ἄλλου δὲ παπαδιαμαντοπλήκτου ἐχαρακτήρισθη

ὁ ἥρωας του ὡς «πρωτοπόρος τῆς ἑλληνικῆς ἀναγέννησης»! Ἄλλὰ ποῦ εὐρέθη ὁ Παπαδιαμάντης ἀγωνιστής, ὀδηγητής, οἰκοδόμος καὶ πρωτοπόρος; Δύναται νὰ θεωρηθῆ ὀδηγητής, οἰκοδόμος καὶ πρωτοπόρος ὁ ἀρνητὴς οἰασθῆποτε προόδου, ὁ πολέμιος κάθε νεωτέρου πολιτισμοῦ, ὁ φανατικὸς νοσταλγὸς τοῦ παρελθόντος, ὁ προσκολληθεὶς ὡς ὄστρακον εἰς ὅ,τι εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας καὶ εἰς ὅ,τι ἐθεώρει ὡς παράδοσιν; Τὸ πᾶν δι' αὐτὸν εἶναι ἡ παράδοσις, καὶ τοιαύτην τούλάχιστον δὲν ἐνόει ὅ,τι πάντοτε, ὑπὸ πάντων καὶ πανταχοῦ ἐπιστεύθη καὶ ἐφηρμόσθη, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι εἰς χρόνους ἀμαθείας κακῶς παρενεβλήθη, λησμονῶν ὅτι, ὅπως εἶπε σοφὸς τῆς ἐκκλησίας πατήρ, ὁ Κυπριανὸς ὁ Καρχηδόνος, «παράδοσις μὴ στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἀληθείας εἶναι πεπαλαιωμένη πλάνη». Διὰ τὸν Παπαδιαμάντην ἐχθρὸς τῆς παραδόσεως εἶναι ὁ νεώτερος πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐφυγάδευσε κάθε τι καλὸν καὶ εἰσήγαγε μόνον τὸ κακόν· αὐτὸς ἔφερε τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν, τὴν ἠθικὴν ἔκλυσιν, τὴν ἀνατρεπτικὴν λογικὴν. «Ὅλοι οἱ παλαιοὶ θεσμοὶ εἶναι καλοὶ», τοὺς ἐνόθευσεν ὁμῶς ἡ κακία καὶ ἡ νεωτεριστικὴ τάσις. Τὸ λαϊκὸ σπῆτι, ὅπου διεφυλάχθη ἡ παράδοσις, εἶναι «πάλλευκος, ἄσπιλος οἰκίσκος», ἐνῶ τὸνναντίον εἰς κάθε ἀρχοντικὸν σπῆτι ἐδρεύει ἡ διαφθορά, τὸ ψεῦδος, ἡ σεμνοτυφία, ἡ ἀνία, τὸ ἀνωφελέες τῆς ζωῆς· ἐκεῖ ἀκούεται ἀπὸ τὰ πλουσιόπαιδα τὸ βάρβαρον καὶ ξενίζον «μαμπᾶ», μίᾳ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὰς πολλὰς κηλίδας τῶν συγχρόνων ἡθῶν· ἡ πλουτοκρατία εἶναι ὁ διαρκὴς Ἄντίχριστος». Ἡ μόρφωσις, τὴν ὁποίαν ὁ μέγας τῆς ἐκκλησίας πατήρ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς χαρακτηρίζει δικαίως ὡς «τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν τὸ πρῶτον», εἶναι διὰ τὸν Παπαδιαμάντην πηγὴ δυστυχίας· «ὅσον περισσότερον ἀγνοεῖς, τόσον εὐτυχέστερος εἶσαι». Οἱ μορφωμένοι εἶναι ἐπικίνδυνοι φορεῖς «τοῦ κοινωνικοῦ δηλητηρίου», τοῦ νεωτερισμοῦ· τὸ πανεπιστήμιον εἶναι ἐστία ψυχικῆς διαφθορᾶς, πανσκοτιστήριον, ὅπως τὸ ἔλεγεν ὁ Ἄποστολος Μακράκης, μάλιστα δὲ οἱ ἐξ Ἑσπερίας «φωστῆρες» καθηγηταὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς του «μετεγγίζουσιν ἀθεϊστικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλλάδα»· σημειωτέον ὅτι αὐτοὶ οἱ «ἀθεῖσται» καθηγηταὶ ἦσαν ὁ Νικόλαος Δαμαλᾶς, ὁ Νικηφόρος Καλογεράς, ὁ Παναγιώτης Παυλίδης, ὁ Ζῆκος Ρώσης, ὁ Διομήδης Κυριακός, οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς τοῦ τελευταίου διεκρίνοντο δι' ἄγαν συντηρητικὰ φρονήματα. Καὶ οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Ριζαρείου δὲν πρέπει νὰ γίνωνται παπάδες, διότι ἡ μάθησις ἐξήλειψε τὴν εὐσέβειάν των. Καὶ αἱ Ἄρσακειάδες σπορπίζουσιν εἰς τὴν ὑπαιθρον τοὺς νεωτερισμοὺς, τὰ τσακίσματα καὶ τοὺς νεωτέρους συρμούς ἄλλως τε «αἱ γυναῖκες δὲν εἶναι κατασκευασμένες διὰ γράμματα». Τόσον ὁ Πα-

παδιαμάντης φοβεῖται τὸν διαφωτισμὸν τοῦ λαοῦ, ὥστε, ὅπως λέγει. ἂν εἶχεν ἐξουσίαν, θὰ ἔθετε φίμωτρον εἰς τοὺς μορφωμένους, οἱ ὅποιοι ἀμφισβητοῦν τὰς λαϊκὰς προλήψεις καὶ πολεμοῦν τὰς δοξασίας τῶν ἀπαιδεύτων διὰ τὴν ὑπαρξίν τῶν στοιχείων! Καὶ ὅμως ὁ κ. Βαλέτας φρονεῖ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «χτύπησε τὴν πρόληψιν»! Κυρίως ὁ Παπαδιαμάντης ἐξανίσταται κατὰ τῆς κρατούσης εἰς τὰς Ἀθήνας διαφθορᾶς. Αἱ Ἀθηναῖοι πλέον εἶναι ἡ νέα Βαβυλῶν στρατιῶται πειράζουσι τὰς ὑπηρετίας καὶ ἀνταλλάσσουν φιλικὰς λέξεις μὲ αὐτὰς: ἡ μόδα ὀργιάζει, ἡ χαρτοπαιξία μαίνεται, ἡ καφενομανία ἐπικρατεῖ, ἡ διαφθορὰ τῶν ἡθῶν ἔχει φθάσει εἰς τὸ μὴ περαιτέρω.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἐξανίσταται καὶ κατὰ τῆς κακοδιοικήσεως καὶ τῆς κρατούσης συναλλαγῆς, ἡ ὁποία ἀγει εἰς τὴν ἀποσύνθεσιν καὶ ὅμως ἀντὶ τῆς συστάσεως ἀντίδρασις κατ' αὐτῆς θετικῆν, συνιστᾷ τὸναντίον «κανεῖς νὰ μὴ μετέχη τοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνος, μῆτε ὡς ἐκλογεὺς μῆτε ὡς ἐκλέξιμος», χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἐπέλθῃ ἡ διόρθωσις, τὴν ὁποίαν νομίζει δυνατὴν μόνον διὰ τῆς ἀπολυταρχίας!

Ὁ Παπαδιαμάντης, ἐξαιρῶν τὴν σύγχρονον διαφθοράν, νοσταλγεῖ τὴν «καταφρονημένην ἐποχὴν τοῦ ἀγῶνος», ὅταν οἱ ἄνθρωποι «εἶχαν πόνον, εἶχαν ἀγάπην μεταξύ τους» καὶ ὅμως ἂν ἀνοίξῃ κανεῖς τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸν Κοραῆ, τὸν Δούκα καὶ ἄλλους, θὰ ἰδῇ τί καταφορά ὑπῆρχε καὶ τότε διὰ τὴν κατάπτωσιν ἡθῶν καὶ χαρακτήρων.

Αὐταὶ εἶναι αἱ κυριώτεραι τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Παπαδιαμάντη. Κοινοὶ τόποι τῶν Ἱερεμιῶν ὄλων τῶν γενεῶν καὶ ὄλων τῶν τόπων, χωρὶς καμμίαν πρωτοτυπίαν, ἀποτελοῦν μίαν ἀρνητικὴν κριτικὴν κατὰ κακίων, ἐν πολλοῖς ὑπερβολικῆν καὶ μονομερῆ, χωρὶς καὶ θετικὴν τινα θέσιν περὶ τῆς διορθώσεως αὐτῶν ὡς γνωστὸν δὲ «ῥᾶον τὸ ἀνασκευάζειν τοῦ κατασκευάζειν». Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀγωνιστῆς, ἀνακαινιστῆς καὶ πρωτοπόρου δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὁ ἀρκούμενος εἰς ἀρνητικὴν κριτικὴν, ὁ θεωρῶν κατ' ἀρχὴν κάθε τι παλαιὸν ὡς καλὸν καὶ κάθε προϊόν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ὡς κακὸν καὶ διεφθαρμένον. Βεβαίως ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ πάτρια εἶναι παντὸς ἐπαίνου ἀξία, ἀλλ' αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἄγῃ εἰς τὴν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀφ' ἑνὸς μερικὰ ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος ἐξαλειπτέα, διορθωτέα καὶ μεταρρυθμιστέα καὶ ἀφ' ἑτέρου στοιχεῖα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ ἀγνοῇ καὶ παραγνωρίζῃ λαὸς θέλων νὰ ζῆσῃ καὶ νὰ προοδεύσῃ. Ἡ τυφλὴ συντηρητικότης εἶναι τὸσον τοῦλάχιστον ἐπικίνδυνος ὅσον καὶ ἡ τυφλὴ ριζοσπαστικότης: μόνον ὁ μετὰ λόγου συγκερασμὸς συντηρητικότητος καὶ

προοδευτικότητος δύναται νὰ ἀποβῇ εἰς ἀγαθὸν μιᾶς κοινωνίας, καὶ ἀλλοίμονον ἂν λαός, ὡς ὁ ἑλληνικός, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τέσσαρας ὀλοκλήρους αἰῶνας ὑπέμεινε σκληρὰν δουλείαν καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶχεν ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὸν ἄλλον κόσμον καὶ μοιραίως εὕρισκετο ὑπὸ τινα ἐπίδρασιν τοῦ κατακτητοῦ, ἔκλειε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ ὦτα τοῦ πρὸ τῶν ἀγαθῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ!

* * *

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀφελὴς θρησκευτικότης τοῦ Παπαδιαμάντη ἐξήρθη εἰς τὸσον βαθμὸν, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῇ οὗτος ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ζερβοῦ ὡς «μεγάλος ραφωδὸς τῆς ὀρθοδοξίας» καὶ ὑπὸ τοῦ Γ. Βαλέτα νὰ παρασταθῇ ὡς «βαθὺς καὶ συνειδητὸς χριστιανός, ὀπλισμένος μ' ὄλες τὶς γνώσεις κι' ἐντολὰς τῆς πίστεως του, βαθὺς γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ λειτουργικῆς, καὶ νὰ ἐξαρθῇ «ὁ εὐρύτατος θεολογικὸς ὀπλισμὸς του». Ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο θρησκευτικὴ φύσις οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ· ἀλλ' ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι τοῦ νὰ χαρακτηρισθῇ βαθὺς καὶ σοφὸς χριστιανὸς μὲ θεολογικὸν ὀπλισμὸν καὶ κατὰ λόγον θρησκευόμενος, ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις. Καὶ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὰς καιρικὰς διαθέσεις ἐναλλάσσων παραστάσεις καὶ ἀντιλήψεις, καὶ ὡς ἐκ τούτου πλήρης ἀντιφάσεων. Ἀφ' ἑνὸς θεωρεῖ τὸν κόσμον καλόν, ὡς δημιουργημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου τὸν χαρακτηρίζει ὡς κόλασιν, ὅπου ἡ δυστυχὴς ἀνθρωπότης ζῆ κτηνώδη βίον δι' αὐτὸ κατέχεται «ἀπὸ τὸν πόθον τῆς ἀνυπαρξίας», ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἀγαπᾷ τὴν ζῶν καὶ φοβεῖται τὸν θάνατον, ἴσως οὐχὶ ἀδικῶς, διότι, ὡς ἔλεγεν ἡ ποιήτρια Σαπφώ, «τὸ ἀποθνήσκειν κακόν· οἱ γὰρ θεοὶ οὕτω κεκρίκασιν· ἀπέθνησκον γὰρ ἄν». Ἀρχὴν τοῦ κακοῦ θεωρεῖ «τὸ πονηρὸν πνεῦμα», τὸν προσωπικὸν «διάβολον», μὲ κάποιαν δυαδιστικὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων γνωστικῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποδεχόμενα, ὑπὸ ἐπιδράσεις τῆς περσικῆς θρησκείας, δύο ἀρχὰς τῶν ὄντων, ἀντιπαρέθετον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ καλοῦ τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ. Ἀφ' ἑνὸς ἀποδέχεται καὶ ἐξαιρεῖ τὴν θείαν πρόνοιαν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ὅτι ἡ τυφλὴ εἰμαρμένη κυβερνᾷ καὶ διευθύνει τὸν κόσμον. Αὐστηρὸς τηρητῆς πασῶν τῶν καθοριζόμενων νηστειῶν, ἐθεώρει βαθὺ ἀμάρτημα τὴν χρῆσιν γάλατος, ὄχι ὅμως καὶ τοῦ οἴνου· ἀλλὰ κατὰ τινα παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων, ἡμέραν αὐστηροτάτης νηστείας, παρασύρεται καὶ τρώγει ἀπὸ κοτόπουλον, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἶχεν ἐκ κλοπῆς ὁ προσκαλέσας αὐτὸν εἰς τὸ γεῦμα. Αὐτός, ὁ ὁποῖος μὲ δριμυτάτας ἐκφράσεις κατα-

κεραυνώνει άτομα, συλλόγους και περιοδικά που διαδίδουν υλιστικά και άθεϊστικά θεωρία, αυτός ο ίδιος μεταφράζει υλιστικά και άθεϊστικά άρθρα προς δημοσίευση εις τὸ «Νέον Πνεῦμα», όπου εργάζεται ως μεταφραστής, συντελών τοιοῦτοτρόπως εις εὐρείαν διάδοσιν αὐτῶν διὰ νὰ καθησυχάσῃ ὅμως τὴν συνείδησίν του, ὅπως ἐνεπιστεύθη ὁ ἴδιος εἰς τὸν μακαρίτην Νιρβάναν, προσεπάθει νὰ τὰ κακομεταφράζῃ και νὰ καθιστᾷ ἀκατανόητα μερικά ἐξαιρετικῶς ἐπικίνδυνα σημεῖα αὐτῶν. Καὶ τὰ εἰδικῶς θρησκευτικῆς ὕλης ἄρθρα του πᾶν ἄλλο μαρτυροῦν ἢ βαθεῖαν θεολογικὴν μόρφωσιν και εὐρυτέραν ἀντίληψιν τῶν ζητημάτων.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο βεβαίως θρησκευούσα φύσις ἢ θρησκευτικότης του ὅμως ἦτο καθαρὰ τυπολατρεία, με μυστικίζουσαν τάσιν και ἴσως ἀσυνείδητόν τινα πανθεϊστικὴν χροιάν. Ἡ θρησκευτικότης του προήρχετο κυρίως ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς συνηθείας, ἢ ὁποία ἦτο τὸ κύριον κίνητρον πάσης σκέψεως του και πάσης πράξεώς του, ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς παραδόσεως, ἢ ὁποία ἐξήσκει καταθλιπτικὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν, ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας· δι' αὐτὸ τοῦ ἐφαινετο καινοφανές, ἀντιχριστιανικὸν και ἄτοπος νεωτερισμὸς κάθε τι που δὲν ἐγνώριζεν ἀπὸ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν εις τὴν Σκίαθον· και δι' αὐτὸ μεταξύ ἄλλων ἐλέγχει τοὺς ἐπισκόπους, εις τοὺς ὁποίους ἀποδίδει «τὴν ἐλεεινότητα» τῆς ἐκκλησίας,

διότι μεταξύ ἄλλων ἐτέλουν γάμους και βαπτίσια κατ' οἶκον, θεωρεῖ ἀξιοκατάκριτον τὸ ὅτι ἐπήγαιναν γυναῖκες με καπέλλα και πτερὰ εις τὰς ἐκκλησίας, εὐρίσκει ἐγκληματικὴν οἰανδήποτε ἀπόκλισιν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν. Εἶχε πίστιν ἀλλ' «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν», διὰ νὰ μεταχειρισθῶ ἐκφρασιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, και εἶχεν ὑπερβολικὴν στενότητα ἀντιλήψεων, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἦτο ἀνίκανος νὰ διακρίνῃ πυρῆνα και φλοιόν, οὐσιῶδες και ἐπουσιῶδες, τὸ πνεῦμα που «ζωοποιεῖ» ἀπὸ τὸ γράμμα, τὸ ὁποῖον «ἀποκτείνει», διὰ νὰ μεταχειρισθῶ πάλιν φράσιν τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου. Δι' αὐτὸν θρησκεία ἦτο ὁ τύπος, κάθε παρέκκλισις ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ ἦτο δι' αὐτὸν θανάσιμον ἀμάρτημα, ἄθεῖα.

Τὸ συμπέρασμά μου εἶνε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο σπουδαῖος διηγηματογράφος, ἰδίως ἐξαιρετικὸς ἠθογράφος, κάλλιστος ψάλτης, ὅπως τοῦλάχιστον βεβαιοῦν οἱ ἀκούσαντες, εὐσεβὴς ἀπλοϊκὸς χριστιανός, βαθὺς γνώστης τοῦ τυπικοῦ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ... ὡς ἐκεῖ οὔτε ἀγωνιστὴς ἦτο, οὔτε ἀνακαινιστὴς, οὔτε οἰκοδόμος, οὔτε πρωτοπόρος, οὔτε βαθὺς τῆς θεολογίας μύστης. Ἄλλως νομίζω ἀρκετὴ εἶναι ἡ δόξα, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ὡς διηγηματογράφος, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ τοῦ προσθέτωμεν και δάφνας που δὲν τοῦ ἀνήκουν και τὰς ὁποίας ἀναμφιβόλως οὔτε θὰ ἐζήτει οὔτε θὰ ἐδέχετο ὁ ἀγαθός, φιλαλήθης και μετριόφρων ἐκεῖνος ἀνὴρ.

Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ἡ συγγραφικὴ τέχνη παρὰ τοῖς λογίοις πολὺν ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἐκφρασις ἀτομικῶν αἰσθημάτων... Ἐνεπνεύσθη ἀληθῶς ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις μου και τὰ αἰσθηματά μου, τὰ ὁποῖα θέλω σοῖν προῶτον ἐμὲ αὐτόν...

Τὸ πονηρὸν πνεῦμα μαστίζει κατὰ θεῖαν παραχώρησιν τοὺς ἐναρέτους τῶν ἀνδρῶν.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ